mást váltogatva nő, először a paréj, aztán a pitypang, előbb a *parejo*, aztán a *pitipango*. Sorsok és legendák burjánjai nőnek és asznak el. *„Csőkéné asszonyom sárga kakasa fölszállt a házfedélre…”* – regéli Mikszáth. *„…mindenki rémülten látta, hogy az üstök, fazekak, parázsfogó vasak, tepsik leesnek helyükről…”* – meséli García Márquez. Hát nem ugyanaz?

Kicsi Sándor András

A CSIGA ÉS A KUKAC

Ami az egyiknek egér, a másiknak macska

Napjaink legtalányosabb kérdései közé tartozhat, hogy mi lehet az a valami, amit a szerbek a ’bolond a’ és a ’majom’ vagy a ’majom a’, a lengyelek a ’cica’, a ’disznófül’ és a ’majom’, a törökök a ’rózsa’, a görögök ’kiskacsa’, a kínaiak a ’kisegér’, a dánok, norvégok és svédek az ’ormány a’ jelentésű kifejezésekkel jelölnek. A megfejtés, a @ jel az internet és különösen az e-mail terjedésével különös figyelmet érdemel. Például az *info@netlingo.com* cím legsemlegesebb kiolvasása angolul *info at netlingo dot com*, magyarul valószínűleg a legáltalánosabb *infó kukac netlingó pont kom.*

Nyírő András többé-kevésbé szellemes és hasznos, de mindenképpen úttörő számítógépes kifejezésgyűjteményében a következő címszót írta: *„**csiga** @ jel az emilben. Kevésbé elegánsan: kukac, vagy közönségesen hülye a, a műegyetemista körökben: kacsma. A betiltott vörös csillag után a haladás új szimbóluma. Ahol a betűt látunk, cseréljük reflexszerűen kukacra: CyberC@fé, altern@tív, satöbbi. Telefonban ne mondjuk kukacnak, bejglinek, mert viccnek gondolják, hanem angolosan »at«-nek, ahogy azt New Yorkban ejtenék, és közben lelki szemeinkkel lássuk: csig@. Macintoshos környezetben lehet alma is”.* (Internetto zsargon. IDG, 1997. 25–27.) A félreértések elkerülésére tegyük hozzá, a @ kiolvasására eddig nem regisztrálták sehonnan az ’alma’ jelentésű szót; az jel a Macintosh avagy Apple (’alma’) számítógépes, bizonyos értelemben eretnek világában volt használatos, úgynevezett menüjelként és márkajelként is. (Mindkét értelemben vett használatát valamelyest őrzi is.)

A @ jel az angolban tulajdonképpen az *at* prepozíció rövidítése, ejtése: [æt-sain], kiírva *at sign*, ’at jel’. (Ugyanígy szokás például angol nyelvterületen a latin *et* rövidítésére az & és az *&* jeleket használni, s kiolvasva ez *and* ’és’; a jel neve *ampersand,* az angol *and* és a latin *per se* ’magában álló’ szókból. Egyébként állítólag a laikusok világszerte előszeretettel keverik össze az & és a @ jeleket. A @ jel (s egyben az *at* prepozíció) használata az árucikk nevét és a darabonkénti árat vagy értéket, illetve újabban az e-mail címekben a felhasználó nevét és a szolgáltató nevét választja el. Az Amerikai Egyesült Államokban (és egyáltalán angol nyelvterületen) a @ sokáig elsősorban az ár jelzésére volt használatos, például: *Today’s Special – 5 lb. potatoes @ $1* (’Mai különlegességünk – öt font burgonya egy dollár’). A @ jel az angolban valószínűleg francia eredetű, s az *à* prepozíciónak az angol *at* prepozícióhoz hasonló, árjelölő használatá-

ra vezethető vissza. A @ jel neve korábban angol nyelvterületen *commercial a* 'kereskedelmi a' (esetenként *business a*) volt, s a legkorábbi amerikai írógépek billentyűzetén is szerepelt. (Állítólag a jel ilyen használatának régi hagyománya van másutt is, például Svédországban.)

A @ jelnek több eredettörténete van. Amelyik legkorábbra visszavezeti, az a latin *ad* prepozíció középkori (talán már VI–VII. századi) ligatúrájának tartja. Mindenesetre nehéz megállapítani, hogy melyik az az első előfordulás, ami már kielégítően megfelel a jel ábrázolása elégséges kritériumainak. Állítólag az olaszok már 1536-ban használták a @ jelet az *anfora* mértékegység jelölésére. (Szabályos poliszémiával már az olasz előzményében, a latinban is az *amphora* 'bor tárolására szolgáló korsó vagy hordó' és 'űrmérték'.) Ugyancsak használták az olaszok a nagy A betű helyett is ezt a jelet. Mindenesetre egy velencei írómester, bizonyos Augustino mintái között valamilyen értelemben 1565-ben szerepel a jel.

Egy következő eredettörténet a spanyol és portugál *arroba* súly- és űrmértéket jelölő arab jövevényszó rövidítésére vezeti vissza a @ jelet, mely legkorábbról Granada piacáról adatolható 1555-ből, majd általános lett a spanyol, portugál és később francia marha- és borkereskedők használatában, szilárd és folyékony dolgok mérésére, körülbelül 10 kilogramm vagy 15 liter értékben. A franciáknál a @ jel kiolvasására több megoldás létezett: *ar(r)obas* (az *s* ejtésével), *ar(r)obe, ar(r)obace,* ritkán *ar(r)obasque*, hivatalosan *commercial a*.

Németországban a @ jelet jogi szövegekben 'ellen' értelemben, a *contra* rövidítéseként a XVIII. századtól használták, például *Maier @ Müller*.

Az e-mail terjedése tette világszerte ismertté a jelet, s az eredettörténet szerint Ray Tomlinson amerikai programozó és hacker 1972-ben kezdte el használni címjegyzékekben, mivel a jel tulajdonnevekben nem fordult elő.

A @ jel kiolvasására az e-mailbeli terjedésével számos nyelvben állatnevek vagy állatok testrészeinek nevei használatosak, olykor ételnevek (mégpedig spirált, tekercset formázó ételekéi), s a legtöbb nyelvközösségnél egyelőre nincs (vagy csak frissen van) kanonizálva a kiolvasás. (A jel kiolvasásáról, illetve eredetéről szóló fejtegetéseimben jelentős részben támaszkodtam a Tajvani Egyetemen nyelvészetet tanító amerikai Karen Steffen Chung, illetve Hanno Kühnert német kultúrtörténész internetes oldalaira.) A magyarban a Nyírő említette alternatívák, riválisok közül az ezredfordulóra a *kukac* tűnik sztenderdizálódni, mégpedig talán jelentős részben az egyik vezető kereskedelmi televízió, az RTL Klub műsorvezetőinek, bemondóinak névhasználata nyomán. A *kukac* kiolvasására nem tudok megfelelőt (bár állítólag a thaik is valamiféle féregnek vagy inkább féregszerűen kacskaringós betűnek említik), a Nyírőnél 1997-ben még címszóként szereplő *csigá*ra azonban igen: a franciák egy részénél *escargot* és az olaszoknál *chiocciola* 'csiga' használatos. (A csiga, *snail* a brit angolban is szórványosan használatos, állítólag a koreai is hasonló kifejezésmóddal él, s ez az egyik legáltalánosabb – később még említendő – héber kiolvasása is.) A franciában szokásos még az *arobase* vagy *arobasse* is, amely az említett spanyol és portugál *arroba* szóval (illetve valamelyest talán az angolos *business a* 'kereskedelmi a') kifejezéssel van kapcsolatban. A spanyoloknál, portugáloknál, katalánoknál az *arroba* kiolvasás a legáltalánosabb, de a katalánoknál az *ensaimada* 'spirális alakú süteményféleség' is szokásos. (A Nyírő említette variánsok közül a *hülye a* és a *bejgli* is rendelkezik más nyelvbeli megfelelőkkel.) Mindenesetre a magyarban a *kukac* mára szinte kanonizálódottnak tekinthető, s a

számtalan számítógépes, e-mailen terjedő vírus egyike a nemzetközileg is jegyzett, magyarországi eredetű *kukac*.

A @ jel kiolvasása a hollandban *apestaart* 'majomfarok' vagy *apestaartje* 'majomfarkinca' (a *-je* kicsinyítő); a frízben *apesturtsje*; a finnben *apinanhäntä*, szintén 'majomfarok'. A finn nyelvközösség ezenkívül több megoldással él: *kissanhäntä* 'macskafarok', *miuku mauku* 'macskanyávogás', *miau merkki* 'miau jel'. (A svédeknél is szokásos a 'macskafarok' és a 'macskamancs', a lengyeleknél is a 'cica, macska' jelentésű kifejezésekkel való kiolvasás.) A finnben hivatalos, régi neve *taksa*, magyarul is 'taksa, tarifa, díjszabás', de ez utóbbi kiolvasás az e-mailben használatos jelre nem szokás.

A jel német nyelvterületen (nemcsak Németországban, hanem Ausztriában és Svájcban is) legáltalánosabb (sztenderdnek tekinthető) kiolvasása *Klammeraffe* ('pókmajom', szó szerint nagyjából 'csimpaszkodó majom'). A *Klammeraffe* érdekes módon a német szólásokban kitüntetett, szólásokban gyakran a magyar *pióca* és ez utóbbinak angol megfelelője, a *leech* használata hasonlít rá: *Tapad, mint a pióca, He grips like a leech.* A hosszú farkú (farkát mintegy ötödik végtagként használó) Atales nem tagjai: A. belzebuth (Brazília, Kolumbia, Ecuador, Peru, Venezuela), A. fusciceps (Panama, Kolumbia, Ecuador), A. geoffroyi (Mexikótól Panamáig, Kolumbia északnyugati részéig), A. paniscus (a Guayanák, Brazília, Peru, Bolívia). A németeknél ezenkívül, ritkábban használatos még az *Affenohr* ('majomfül'), *Affenschwanz* ('majomfarok'), sőt a pedáns *at-Zeichen* ('at-jel') kifejezés is. Külön az osztrákoktól regisztrált még az *Ohrwaschel* 'fülkagyló' szó.

A majommal való kiolvasás természetesen nem német privilégium, a @ szerbül *majmun* 'majom', bolgárul *majmunsko a* 'majom a' vagy *majmunka* 'majmocska', s hasonló kifejezéseket regisztráltak a szlovénből és a lengyelből is. Az oroszoknál talán a legáltalánosabb kiolvasás a *sobačka* 'kutyus', a görögöknél *papáki* 'kiskacsa' (kicsinyítővel, mint a német *Entchen* és az angol *duckling*) – tehát a diminutív képzőkkel ellátott állatnevek is gyakoriak. A kínaiban (mandarinban) a kiolvasás általában *xiao*^{3}*lao*^{3}*shu*^{3} 'kisegér' vagy *lao*^{3}*shu*^{3}*hao*^{4} 'egérjel'. (A *lao*^{3}*shu*^{3} egyébként egyszerre 'egér' és 'patkány' jelentésű.)

Az egyik dán kiolvasás *grisehale* 'disznófarok' (ugyanígy a norvégban), de a *snabel a* 'ormány a' is szokásos, s az utóbbi a norvégban és svédben is megvan, a svéd nyelvszövetség is ajánlja. (A *snabel* a dánban, norvégban és svédben mást jelent, mint német megfelelője, a *Schnabel* 'csőr'.) A svédben szokásos még a gasztronómiai eredetű *kanelbulle* 'fahéjtekercs'. A norvég másik, talán az előzőnél elterjedtebb megoldása *alfakrøll* (az *ø* ejtése *ö*, angol megfelelője *alfa-curl*).

A héberben zoológiai és gasztronómiai eredetű kifejezések vetélkednek: a *shablul* 'csiga' és a nyilvánvalóan askenázi (jiddis) eredetű *strudel* 'rétes'.

A cseh és szlovák kiolvasás leggyakrabban *zavináč* 'göngyölt hering' (németül az étel neve *Rollmops*). Mindenesetre a héber rétes, a svéd fahéjtekercs, a cseh és szlovák göngyölt hering, a katalán *ensaimada*, sőt talán még a lengyel disznófül és az orosz kerek kétszersültet (valamiféle kekszet) jelölő szó arra utal, hogy a @ kiolvasásában a gasztronómiai asszociációk közel olyan jelentősek, mint a zoológiaiak.

Végezetül az is megemlíthető, hogy angol nyelvterületen sem egészen általános az *at*. Egyes angoloknál a @ a nevetés *(laughter)* szimbóluma, másoknál pedig kiolvasása *whirlpool* 'örvény' stb.

MOSOLY ÉS IKONICITÁS

A nyelvi – beszélt és írott – jel önkényessége, illetve az ettől való eltérések klasszikusan túlírt témának számítanak a nyelvtudományban. Természetesen az eltérések a hálásabb témák, s a nyelvi jelek és jelöltjeik, valamint a jelek kapcsolódásainak nem önkényes módjait újabban az ikonicitás átfogó fogalma alatt szokás tárgyalni. Az „ikonicitás" Charles Sanders Peirce, az amerikai szemiotika előfutára által definiált „ikon" fogalmára vezethető vissza, s a különösen a Ferdinand de Saussure által propagált „önkényességgel" állítható szembe. A hangutánzás és hangfestés tipikus példáin túl a világ legkülönbözőbb nyelveiben morfológiai és szintaktikai jelenségekben is mutattak ki ikonicitást, a leghálásabb témáknak azonban hosszú ideig a hangok, majd a betűk (írásjegyek) számítottak (például Mártonfi Ferenc: Két jel viszonya – nyelvi jeleken és írásjegyeken példázva. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15, 1984: 167–196.). Például a latin betűk körében közismert az *o* kereksége és az általa jelölt hang ajakkerekítéses képzése, az *m* és *n* betűk hasonlósága, illetve az általuk jelölt hangok közös orrhangzóssága (nazalitása) közti összefüggés. A magyar írásban a „hosszú" vonással jelölt hosszú magánhangzók hosszabbak, mint a „rövid" ponttal vagy egy karakterrel, ékezet nélkül jelölt megfelelőik. A finn és észt írás azonban ebben az esetben másféle, de szintén ikonikus eszközzel él: a betű megkettőzésével jelölik mind a hosszú magánhangzókat, mind a hosszú mássalhangzókat (az utóbbiakat akárcsak a magyarban).

Az alábbiakban két példát mutatok be a mosollyal kapcsolatos ikonicitásra.

A magyar *mosolyog* szó 1416-tól adatolható, a *mosoly* pedig 1763 óta ismert, a nyelvújítási szók legrégibb rétegébe tartozó elvonás. Ugyanakkor a *mosolyog* igében a *-ly* egykori gyakorító képző lehet. Ami etimológiájukat illeti, hasonló hangzású vogul szókkal (pelimi *mussi*, kondai *mo̲syi*, tavdai *mås-*, Munkácsi Bernát–Kálmán Béla: Wogulisches Wörterbuch. Bp., 1986: 322.) szokás rokonítani őket, ez az etimológia azonban *„a magyar és a vogul szó hangfestő jellege miatt bizonytalan"* (Lakó György, szerk.: A magyar szókészlet finnugor elemei 2. H–M. Bp., 1971: 451.). Az alábbiakban a *mosoly, mosolyog* hangfestő eredetéhez szolgálnék támogató adalékokkal, amelyek természetesen nem zárják ki a vogullal közös etimológiát.

Hagyományos meghatározásaik szerint a hangutánzó szavakkal *„a természet hangjait, zörejeit utánozzuk"*, a hangfestő vagy hangulatfestő szavak esetében pedig *„a hangalak mintegy érzékelteti a mozgás, cselekvés, illetve tulajdonság hangulatát"* (Szathmári István, szerk.: A magyar stilisztika útja. Bp., 1961: 522–523.). Hangutánzásról tehát olyan denotátum esetében szokás beszélni, mely hangadással jár; hangfestésről pedig olyan denotátum esetében, melyhez tipikusan nem járul hangadás. Tipikusan hangutánzók az emberi, állati és másféle hangadásokat (vagy hangadással járó eseményeket) kifejező szók, például *ugat, nyávog, morog, böfög, tüsszent, zörög, csörög*. Sokkal nehezebb azonban meghatározni, felsorolni azokat a fogalmakat, melyeket a világ nyelveiben – és külön a magyarban – hangfestéssel fejezünk ki. Univerzálisan megfogalmazható, hogy a 'mosoly', 'nyál', 'lepke', 'gomba' stb. jelentésű (a mosoly, nyál, lepke, gomba stb. denotátumokat jelölő) szók (1) különösen hajlamosak arra, hogy a világ nyelveiben hangfestő eredetűek legyenek, és (2) bizonyos, genetikus és areális szempontból is távoli nyelvek élhetnek a hangfestés azonos vagy hasonló eszközeivel.

A hangfestés fogalmának pontos meghatározására, illetve a hangfestés típusainak számbavételére viszonylag szerény kísérletek történtek, ráadásul az ezzel a témával foglalkozó szerzők gyakran hajlamosak a hangfestés szerepének túlhangsúlyozására. Az átfogó és viszonylag mértéktartó kísérletek közül jelentős S. V. Voronin munkája (Osnovy fonosemantiki. Leningrád, 1982). Voronin rámutatott, hogy a világ legkülönbözőbb nyelveiben a mosolyt jelölő szókban egészen általános a labiális nazális (az *m*) – és tegyük hozzá: gyakran ráadásul egy szibiláns – szereplése, s ő ezt a jelenséget az ún. „mimeointrakineszemizmus", oroszul „mimeointrakinesemizm" (egyébként egyetlen) példájaként hozta fel. Voronin a következő adatokat sorakoztatta föl: angol *smile* 'mosoly', 'mosolyog', jakut *mičij* 'kissé mosolyog', *myčaj* 'fölényesen mosolyog', vepsze *muheita* 'mosolyog', even *musm* 'elmosolyodik', indonéz *senjum(an)* 'mosoly', nyugatszudáni *mua* 'mosolyog, nevet' (i. m. 93.). A példák hosszasan folytathatók, például pastu *tabassúm*, *məskā*, *masā*, dari (afganisztáni perzsa) *tabassom*, *χanda* 'mosoly' (K. A. Lebedev–L. S. Jacevič–M. A. Konarovskij: Russko–puštu–dari slovar'. Moszkva, 1989: 707.), evenki (tunguz) *inemuk*, *inen* 'nevetés', *inemusin*, *inemur* 'mosoly' (B. V. Boldyrev: Russko-evenkijskij slovar'. Moszkva, 1988: 214., 251.), mandzsu *inje-* 'nevet', *injece-* 'mosolyog' (Yamamoto Kengo: A Classified Dictionary of Spoken Manchu. Tokyo, 1969: 8.), finn *hymy* 'mosoly', jakut *mičērdē*, *ïmaj* 'mosolyog'. Az angolból a *smile* mellett érdemes megemlíteni még két részletezőbb jelentésű szót: *smirk* 'önelégült mosoly', *simper* 'vigyorgás, negédes/kényeskedő/mesterkélt/affektált mosoly'; s tanulságosak egy észt–angol szótár idevágó adatai is: *muhelus* 'smirk, smug smile', *muie* 'smile, smirk' (J. Silvet: Estonian–English Dictionary. Tallinn, 1965: 209.).

Ami a mimika nyelvi kifejezésének további univerzáliáit illeti, valószínű, hogy a semleges arckifejezésnek (nem bambul, nem mosolyog stb.) általában nincs lexikalizált kifejezése a világ nyelveiben. Látni való az is – többek között az említett mandzsu–tunguz példákból –, hogy ahol a 'mosoly' jelentésű szó a 'nevetés' jelentésűhöz képest van kifejezve, ott az enyhébbet, a mosolyt jelölő szó mindig megjelölt az erőteljesebben kifejező nevetést jelölőhöz képest: német *lachen* 'nevet', *lächeln* 'mosolyog', spanyol *risa* 'nevetés', *sonrisa* 'mosoly', baszk *iŕi* 'nevetés', *iŕizuri* 'mosoly' (*zuri* 'fehér'), kínai *xiào* 'nevetés', *wēixiào* 'mosoly' (*wēi* 'apró, csekély'), török *gülme*, *gülüş* 'nevetés', *gülümsemek* 'mosoly', oszét *xudæg*, *xudïn* 'nevetés', *xudïzmul* 'mosoly'.

*

Újabban az internet világában angolul *smiley* 'mosolyka' (vagy *emoticon*) a neve ama karakterek sorozatának, amelyek egy érzelmet vagy valamely fogalmat fejeznek ki. A mosolykákból több tucatot tartanak számon (például Sobieski Artúr–Zimányi István: Angol–magyar számítástechnikai és internetkifejezések szótára. Bp., 2001: 205–208.), s számos közülük érdekes ikonicitást mutat. Az alábbiakban azonban csak egyetlennek, magának a mosolykának az eredetét említem.

1982. szeptember 19-én Scott Fahlmann, az IBM mesterséges intelligenciával foglalkozó kutatója használta először a mosolygós arcot szimbolizáló, oldalról olvasandó „:-)" karaktersorozatot online üzenetben. Ennek a karaktersorozatnak a jelentése sokak számára „Csak viccelek!" Ennek mintájára jött létre a „;-)" a kacsintás, a „:-0" a meglepett arc megjelenítésére, majd kevésbé ikonikus jelek tucatjait alkották meg, s vált a mosoly „:-)" jele egy ezoterikus, csak az avatott internetezők által ismert jelnyelv szimbólumainak prototípusává.